

УДК 37.011.3-051:323.27(477)“1917/1921”

В. М. Шейко, доктор історичних наук, професор, Харківська державна академія культури, м. Харків

УЧИТЕЛЬСТВО Й УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1921 РР.)

Проаналізовано на основі фундаментальних, переважно архівних, матеріалів проблему трансформації політичних, професійних, моральних і побутових поглядів учительства України під час Української революції 1917–1921 рр. Основну увагу приділено взаєминам учительства й різних влад у період Української революції, громадянської війни та інтервенції в 1917–1921 рр. в Україні. При цьому акцентовано на політичних, економічних, соціальних, моральних та побутових взаєминах учительства та радянської влади, оскільки саме остання остаточно закріпилася в Україні.

Ключові слова: *учительство, інтелігенція, влада, радянська влада, Українська революція, громадянська війна, інтервенція, освітянський профспілковий рух.*

В. Н. Шейко, доктор исторических наук, профессор, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

УЧИТЕЛЬСТВО И УКРАИНСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ (1917–1921 ГГ.)

Анализируется в широком круге фундаментальных, преимущественно архивных, материалов проблема трансформации политических, профессиональных, моральных и бытовых взглядов учительства Украины во время Украинской революции 1917–1921 гг. в Украине. Основное внимание уделено отношениям учительства и разных властей в период Украинской революции, гражданской войны и интервенции в 1917–1921 гг. При этом акцентировано на освещении политических, экономических, социальных, моральных и бытовых отношений учительства и советской власти, так как именно последняя окончательно укрепилась в Украине.

Ключевые слова: *учительство, интеллигенция, власть, советская власть, Украинская революция, гражданская война, интервенция, просвещенческое профсоюзное движение.*

V. M. Sheyko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE TEACHERS AND THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)

In this paper the author analyzes the issue of transformation of political, professional, moral and everyday life views of the Ukrainian teachers during the Ukrainian revolution of 1917–1921. This analysis is based on fundamental, mainly, archival documents concerning this issue. Particular attention is paid to the interrelations of the teachers and authorities within the period of the Ukrainian revolution, civil war and intervention of 1917–1921 in Ukraine. The paper focuses on political, economic, social, moral and everyday life interrelations of the teachers and the Soviet authorities, since it was the Soviet power that had finally achieved a dominant position in Ukraine at that time.

Keywords: *the teachers, the intelligentsia, authorities, the Soviet authorities, the Ukrainian revolution, civil war, intervention, educational trade union movement.*

Постановка проблеми. 17 березня 2017 р. виповнилося 100 років від початку Української революції та з дня утворення Української Центральної Ради. У зв'язку із цим Верховна Рада України прийняла Постанову «Про визначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році». У ній, зокрема, відзначається, що «з метою консолідації та розвитку історичної свідомості українського народу, збереження національної пам'яті та належного відзначення і вшанування пам'ятних дат і ювілеїв Верховна Рада України постановляє:

1. Урочисто відзначити на державному рівні у 2017 р. пам'ятні дати і ювілеї згідно з додатком: ... 100 років з часу початку Української революції та з дня утворення Української Центральної Ради (17.03.1917)» (Власенко, 4 березня 2017 р., с. 1).

І дійсно, вказані події надзвичайно важливі. Адже вони, як значається на шпальтах «Голосу України», свідчили про відродження не тільки української державності, а й про початок Української національно-демократичної революції (Власенко, 4 березня 2017 р., с. 1). До речі, у зверненні Президента України П. О. Порошенка до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. підкреслюється: «Сьогодні ми не скільки святкуємо, скільки аналізуємо помилки наших далеких попередників. Аналізуємо для того, щоб зараз уникнути подібного самим».

Далі Президент України у зверненні «Мужність творить перемогу, єдність творить непереможених» підкреслив: «Сьогодні, як і сто років тому, Україна захищає свою незалежність від російського агресора» (Порошенко, 18 березня 2017 р., с. 2).

Зважаючи на історичну важливість указаних подій, **мета** статті — проаналізувати взаємини одного із наймасовіших прошарків старої інтелігенції України — учительства — із різними владами в період Української революції 1917–1921 рр.

За 39 місяців — з березня 1917 р. по червень 1921 р. — влада в Києві змінювалась 14 разів (Гирав, 28 декабля 2016 г., с. 8). І все ж головну увагу приділено взаєминам учительства з радянською владою, яка й була «нав'язана» Україні більшовицькою Росією. Джерела та література за вказаними питаннями проаналізовані в попередніх публікаціях (Шейко В. М. «Інтелігенція й революція в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)», 2017, с. 225–243; Шейко В. М. «Жовтневий переворот 1917 р. та інтелігенція в Україні», 2017, с. 138–154). Слід додати, що за останні роки вийшло друком немало публікацій, присвячених окремим питанням соціального захисту вчительства та професійному освітянському рухові часів Української революції 1917–1921 рр. тощо (Литовський, 2012, с. 140–147; Маньківська, 2012, с. 147–154). До того ж, джерела та існуюча література надають

обмаль матеріалів про взаємини старої інтелігенції з іншими владами, окрім радянської.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, В. Ленін, розробляючи план побудови соціалістичного суспільства, долучав до нього, поряд із господарським, і культурне будівництво. У роки Української революції, коли вирували громадянська війна та інтервенція, радянська влада в Україні прагнула підкорити й культурне життя. І це було для неї особливо важливо, адже Україна була центром не тільки воєнної боротьби за владу, а й вирішення національного питання, передусім боротьби українців — за національну свободу, національну культуру. А носіями культурних цінностей, знань була, як відомо, стара інтелігенція. В. Ленін стверджував, що буржуазна інтелігенція була безсилою сама по собі, однак могла стати потужною силою за умови зближення з народом (Ленін В. І. «В хвості у монархічної буржуазії...», 1970, с. 188).

Особливий інтерес для радянської влади становив один із найпотужніших прошарків інтелігенції — учительство, яке в селі часто було єдиним представником інтелігенції. Учителство, як і основна маса старої інтелігенції, не сприйняло ні радянської влади, ні пролетарської революції. Виступаючи 3 листопада 1920 р. на всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти, В. Ленін змушений був констатувати, що вчителство тривалий час боролось із соціалістичним переворотом. Він пояснював такий саботаж нової влади педагогами тими «буржуазними забобонами», які були начебто притаманні вчителству (Ленін В. І. «Промова на Всеросійській нараді політосвіт...», 1974, с. 403).

На момент наступного повернення в Україну радянської влади, на початку 1919 р., основи культурного життя були значно зруйновані. Декрет тимчасового робочо-селянського уряду України «Про задачі радянської влади в області освіти» від 26 січня 1919 р. передбачав завдання освіти мас як одне із пріоритетних («Із декларації тимчасового робітничо-селянського уряду України...», 1979, с. 73). При цьому основна увага мала приділятися єдиній трудовій школі. 1-го лютого 1919 р. постановою Наркомосу України «Про середню школу» робота середньої школи мала бути докорінно змінена. Так, скасовувалися посади директора, інженера, завідувача школи, керівництво передавалося педрадам, до складу яких входили учні старших класів, службовці й представники — від місцевих рад. У школах анулювалися перехідні й випускні іспити, атестати замінювалися свідоцтвами, скасовувалася уніформа службовців, учнів і вчителів

у всіх навчальних закладах Наркомосу України («О средней школе (Временное положение)», 1919, с. 59). Дещо раніше, 18 січня 1919 р. прийнято декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви («Про відокремлення церкви...», 1959, с. 28–30)¹. До того ж, радянська влада підкреслювала, що, на відміну від гетьманського уряду, який начебто підвищив плату за навчання до 400–600 руб. і виключав дітей бідняків із гімназій, влаштованих туди представниками радянської влади (Золотоверхий, 1961, с. 148), вона знову скасувала плату за навчання в школах, формально закріпила право робочих та бідних селян, їх дітей на повну й безплатну освіту («Декрет Ради Народних Комісарів УСРР...», 1979, с. 85; «Декларация прав и обязанностей...», 1979, с. 87).

Подібні заходи радянської влади сприймала основна маса вчителівства України з настоюю, про що й свідчив, наприклад, секретар Одеського губкомун КП(б)У Ф. Корнюшин. Виступаючи на з'їзді вчителів міста й округу в грудні 1924 р., він, до речі, підкреслював, що, починаючи з жовтня 1917 р., учительство, як і основна маса старої інтелігенції України, не визнавало радянської влади та її заходів стосовно перебудови школи (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 24). Про це, наприклад, свідчило й те, що навіть після декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та нагадування про його неухильне виконання Наркомосом України в кінці січня 1919 р. («Постанова Народного комісаріату освіти УСРР про заборону виконання...», 1979, с. 72), у школах часто продовжували викладати релігію (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 321, арк. 5).

Щоправда, окремі вчителі, а іноді й колективи вчителів підтримували радянську владу та її заходи стосовно реформи школи й освіти. Так, вчителі Конотопа В. А. Барицький, Н. М. Дога, В. П. Ключев, К. Ф. Лебединцев та інші, котрі мали майже двадцятирічний педагогічний стаж, не тільки заявили про своє лояльне ставлення до нової влади, але й взяли активну участь у роботі Наркомосу України в 1919 р. як члени комісії з реформи педагогічних шкіл і курсів при шкільному відділі (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 341, арк. 5, 7, 8, 9). Той же конотопський відділ народної освіти після повернення радянської влади 10 січня 1919 р. засвідчив підтримку ідеї єдиної трудової школи й бажання розпочати її реалізацію (*ЦДАВО України*, ф. 155, оп. 1, од. зб. 322, арк. 39). А шкільні працівники Ананьївського повіту на з'їзді в червні 1919 р. ухвалили рішення про підтримку радянської

1 Необхідно зауважити, що в збірнику декрет датовано не точно – 19 січня, хоча він був прийнятий – 18 січня 1919 р. (*Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927*, 1979, с. 596).

влади та її заходів (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 405, арк. 35). Безумовно, підтримало владу та її заходи робоче-селянське учнівство, що, наприклад, засвідчує резолюція зборів учнів м. Павлоград Катеринославської губернії від 1 лютого 1919 р. («Резолюція учнівських зборів...», 1979, с. 76).

Мотивація позиції вчительства України в його ставленні до радянської влади залежала від багатьох факторів як минулого, так і подій того часу. Але час минав, ситуація змінювалася. Пролетарська влада в Україні зміцнилася та почала перебудову суспільного життя. Однак був ще один фактор, який надзвичайно впливав на відносини вчительства й радянської влади, особливо його сільської частини, — національне питання. Його невирішеність не сприяла налагодженню ділових відносин з радянською владою. Більше того, часто національне питання слугувало базою для агітації до участі вчительства в антирадянських угрупованнях (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 2).

Нагадаємо, що вчительство, звільнившись від самодержавного тягаря, вітало лютневу революцію, яка була для них взірцем демократії. Жовтень 1917 р. здавався їм ворожою силою для культури й освіти, оголошена ним диктатура пролетаріату, як підкреслював у доповіді на першому всеукраїнському з'їзді вчителів у 1925 р. відомий радянський і партійний діяч В. Я. Чубарь, не була зрозумілою і сприйнятою широкими верствами інтелігенції, зокрема й більшістю вчительства («Первый Всеукраинский учительский съезд...», 13 янв. 1925 г., с. 3).

Однак суворий досвід Української революції, жорстокої трирічної війни, голод і жорстокі поневіряння, особливо найнезахищеніших верств населення, передусім основної маси інтелігенції, свідчили, що подібні учасники кривавих перегонів за владу — переважну більшість інтелігенції загалом не влаштували: згубна для України політика Денікіна, котрий ставив за мету відновлення єдиної й неподільної Росії з усіма жахами самодержавної влади, режими інтервентів, які мріяли про захоплення України і гноблення її народу, різноманітні воєнізовані формування, що під виглядом борців за національні інтереси України, торгували нею то з німецьким, то з англо-французьким, то з польським урядами, керуючись, переважно, своїми вузькокорпоративними інтересами. Щодо радянської влади, то вона теж не влаштувала основну масу інтелігенції, оскільки оголосила диктатуру пролетаріату й мала свої інтереси, пов'язані зі спробою використання України для блага Росії. Щоправда, радян-

ська влада в Україні в декретах і постановах оголошувала себе як єдину владу, яка начебто боролася за дійсно економічну, політичну й культурну свободу України, за звільнення українського народу, української культури від поміщиків, капіталістів та інтервентів «різних мастей» («Первый Всеукраинский учительский съезд...», 13 янв. 1925 г., с. 3).

На кінець громадянської війни селянство України з різних причин змушене було співпрацювати з радянською владою, як і учительство, передусім сільське («Село про школу», 4 січня 1925 р., с. 3). Учителство за часів Української революції пройшло жорстку школу випробувань. Українське вчителство в боротьбі за українську школу підтримало уряд гетьмана, з іншого боку, вони виступили проти Денікіна, особливо сільське вчителство. Але вчителство не влаштувала й політика радянської влади в цьому питанні (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 19, 20), хоча воно і змушене були визнати нову владу формально. До речі, у 1919 р., коли Одесу захопили білогвардійці, члени ради робітників мистецтва узяли участь у спасінні комуністів — членів ради (*ЦДАВО України*, ф. 2708, оп. 2, од. зб. 407, арк. 5-зв.).

Цікаву точку зору щодо політичної диференціації вчителства України висловила відомий радянський і партійний діяч С. Гопнер у своєму виступі на харківському окружному з'їзді вчителів у грудні 1924 р. Вона зокрема зазначила, що не згодна з тими, хто вважав учительство революційним або контрреволюційним, бездіяльним у роки громадянської війни. Вона власні висновки обґрунтувала єдиним чинником — соціальною неоднорідністю педагогів. «Два роки по тому, — стверджувала С. Гопнер, — майже усі учителі Правобережжя, майже кожна школа була петлюрівським штабом. Звинувачуємо чи ми зараз учительство за це? Звичайно, ні... Є вчителі, які ще до цього часу не позбавилися від релігійних забобонів, як є вчителі, які і зараз ще не йдуть в ногу із радянською владою» (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 171, арк. 18, 19).

Відвертіше, хоча, на нашу думку, і не зовсім об'єктивно, стосовно позиції значної частини вчителства під час громадянської війни в Україні висловився на сторінках органу Центрального і Харківського губернського комітетів КП(б)У газети «Комуніст» відомий партійний і радянський державний діяч В. П. Затонський у 1921 р. Він стверджував, що в роки громадянської війни «<...> значна частина вчителства взяла в ній участь як ідеолог, керівник куркульської частини села. Це, природньо, створило, принаймні,

насторожене, якщо не відверто вороже ставлення до учительства пролетарських верств» (Затонський, 14 января 1923 г., с. 3). Слід зауважити, що ставлення до вчителів пролетарської влади, зазвичай, було невинувачено ворожим. Часто лунали необґрунтовані соціальні звинувачення вчительства в антирадянській діяльності. Були випадки, особливо на містах, коли вчителів безпідставно й огульно звинувачувалися в співпраці з петлюрівськими формуваннями та арештовували (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 20). Щоправда, при цьому нарком освіти України В. П. Затонський у згаданій публікації підкреслював, що «які б не були гріхи інтелігенції загалом і вчителя зокрема в минулому, необхідно створити умови, за яких учитель міг би змінитися і стати дійсно корисним. Це тривалий процес» (Затонський, 14 января 1923 г., с. 3).

Дійсно, під час Української революції та громадянської війни в Україні вчительство перебувало на рівні виживання. За повідомленнями відділу зв'язку й інформації ЦК КП(б)У навесні та влітку 1919 р. матеріальний стан учителів оцінювався як катастрофічний (*ЦДАГО України*, ф. 1. оп. 4, од. зб. 194, арк. 38). Такі повідомлення надходили з усієї України. Наркомос України змушений був попередити Наркомфін: якщо не буде знайдено коштів на фінансування та утримання шкіл, то доведеться закривати (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 343, арк. 2). Подібна ситуація спричинила паніку навіть у керівників апарату Наркомосу України (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 16). Центральне бюро всеукраїнського вчительського союзу констатувало, що влітку 1919 р. матеріальне становище вчительства було надзвичайно складним. Вони по декілька місяців не отримували зарплати, школи не ремонтувалися й руйнувалися (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 44, арк. 80). До Наркомосу і ВУЦВК на ім'я В. П. Затонського і Г. І. Петровського масово надходили повідомлення про голодне існування педагогів (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 4; од. зб. 603, арк. 90).

Зрозуміло, що в умовах жорстокої громадянської війни та інтенсивності неймовірно страждало вчительство, особливо сільське як один із найбільших і найнезахищеніших прошарків старої інтелігенції. На засіданні Раднаркому УРСР у червні 1919 р. на потреби Наркомосу заплановано асигнувати на 1919 р. більше 17 млн крб., а на засіданні 14 червня — більше 28 млн крб. (Підраховано за документами архіву — *ЦДАВО України*, ф. 2, оп. 1. од. зб. 26, арк. 1–3, 32, 54, 55). Водночас Наркомосу України Раднарком запланував виділити 20 млн крб. на придбання навчальних посібників у 1919 р. («Із

протоколу засідання Раднаркому УСРР...», 1979, с. 119). До того ж, передбачалося виділити немалі кошти для вчителів і шкіл на місцях. Однак погіршення воєнно-політичного становища України — наступ Денікіна, окупація значної частини республіки — унеможливило реалізувати намічені заходи стосовно поліпшення матеріального забезпечення вчителів і шкіл. Денікінська влада жорстоко переслідувала все, що пов'язано з українською культурою, українською школою, українським учительством. Шкільні приміщення руйнувалися або перетворювалися на казарми. Шкільне життя майже замерло (Золотоверхий, 1967, с. 275).

З приходом радянської влади — з кінця 1919 — на початку 1920 р. — здійснено спроби поліпшити стан шкільної справи. Так, 18 грудня 1919 р. чугуївський відділ народної освіти розпочав роботу й одним із перших його заходів була спроба пошуку відомостей щодо чисельності викладачів, котрі втекли, і заміни їх іншими («Звіт завідуючого Чугуєвським відділом народної освіти...», 1979, с. 130, 131), а Харківський повітовий відділ народної освіти (ВНО) у лютому 1920 р. зібрав з'їзд учителів. На ньому обговорювали нагальні питання організації шкільної роботи та участі в ній учителів (Золотоверхий, 1961, с. 135, 138). Але на заваді реалізації цих завдань стала польська навала. Окупація України білополяками та Врангелем призвела до нової руйнації шкіл. Волинський губернський ВНО, наприклад, повідомляв, що в прикордонних повітах школи були зруйновані, майно розграбоване, учителі розбіглися, тисячі дітей залишилися без батьків і житла (Золотоверхий, 1961, с. 353). Слід зауважити, що вчительство Волині на своєму з'їзді в Житомирі виступило, радше за все вимушено, — за співпрацю з радянською владою, адже до цього на Волині було немало прибічників петлюрівських формувань (*Комуніст*, 29 листопада 1923 р., с. 3).

Зауважимо, що ситуація, особливо на Правобережній Україні, ускладнювалась епідеміями й бандами (Чубар, 7 січня 1925 р., с. 2; *ЦДАВО України*, ф. 2, оп.7, од. зб. 916). Після звільнення Правобережної України від окупантів і бандформувань Наркомос України 24 червня 1920 р. закликав працівників освіти до об'єднання з робочими та селянами для оновлення господарства, освіти й культури («Звернення Народного комісаріату освіти УСРР...», 1979, с. 146, 147).

Однак спроба відбудови народного господарства й налагодження освітньої діяльності ускладнювалась багатьма об'єктивними труднощами як політичними, так і матеріальними. По-перше, радянська влада у своєму прагненні побудови нової школи змушена

була схилити й залучити на свою сторону вчительство, виховане в умовах буржуазного суспільства. По-друге, для прискореного оновлення освіти й культури бракувало наявних ресурсів, передусім коштів. Необхідно було підвищити матеріальний рівень учительства, і Раднарком України 22 червня 1920 р. прийняв спеціальну постанову «Про постачання продовольства працівникам освіти» («Про постачання харчами робітників освіти...», 1921, с. 319). Постанова передбачала забезпечення пайками працівників дошкільних, поза-шкільних і шкільних закладів сільської місцевості. У голодний час постанова була спрямована переважно на порятунок найменше забезпечених категорій працівників освіти. З іншого боку, саме населення, особливо сільське, підтримувало вчителя та школу. Так, наприклад, у Київській губернії в Таращанському повіті селяни самі ремонтували школи, забезпечували їх паливом, а вчителів — продуктами (*Більшовик*, 23 листопада 1922 р., с. 2). У с. Воронковка Литвинівської волості Київського повіту селяни вирішили засіяти громадську землю, зібрати врожай і на виручені кошти побудувати нову школу (*Більшовик*, 3 жовтня 1920 р.).

До речі, часткові мобілізації на місцях практикувалися вже в 1919 р. Так, у Чернігівській губернії Городнянський повітовий комітет КП(б)У 29 серпня 1919 р. запропонував виконкому залишити всіх учительок на робочих місцях до особливого розпорядження, а вчителів мобілізувати в продовольчий батальйон (*ЦДАГО України*, ф. 26, оп. 1, од. зб. 18, арк. 17). У подальшому кампанію мобілізації працівників освіти розгорнула радянська влада в масштабах України. Так, за постановою Наркомосу України «Про мобілізацію професорів і учителів» від 24 травня 1920 р. передбачалася мобілізація всіх учителів. І жоден заклад, окрім військового, не мав права без дозволу Наркомосу затримувати учительський персонал («Постанова Народного комісаріату освіти “Про мобілізацію...”», 1979, с. 141). На місцях цю роботу здійснювали також і контрольні комісії з мобілізації працівників освіти. Київська губернська комісія, наприклад, 4 серпня 1920 р. постановила, що мобілізації підлягали всі члени Робоса, котрі не мали на своєму утриманні тяжко хворих або самотніх батьків. Не мобілізували освітян, які проводили культурно-освітню роботу в Червоній армії, а також керівних губернських працівників (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 2, од. зб. 4, арк. 171). Умови обліку вчителів в Україні викладені в спеціальних інструкціях Наркомосу України «Про облік культосвітпрацівників» від 1 липня 1920 р. («Про облік культурно-освітніх робітників...», №18, 1921, с. 347).

Отже, радянська влада з метою прискорення залучення працівників освіти до оборони й культурного будівництва в Україні практикувала заходи суворого примусового обліку та мобілізації. Це, на думку радянських керманців, в умовах військового часу мало на меті прискорити залучення до шкільного будівництва й перебудов у галузі освіти та культури такого масового прошарку старої інтелігенції, як учительство.

Радянська влада, незважаючи на матеріальні труднощі, змусила виділити кошти для організації і проведення зазначених курсів. Тільки в перші місяці 1919 р. це питання декілька разів обговорювали на засіданні Раднаркому України. Так, на засіданні Раднаркому 6 червня 1919 р. прийнято рішення про виділення 180 тис. руб. на інструкторські курси працівників освіти. А рішенням Раднаркому України від 14 червня для організації літніх учительських курсів з підготовки керівників дитячих трудових комун виділено 167 тис. руб., на розвиток позашкільної освіти, зокрема й курсів з перепідготовки вчителів, — 5 млн руб. Окрім того, міжвідомча нарада при Наркомосі України 31 травня 1919 р. постановила асигнувати на рахунок кошторису Наркомосу для підготовки керівників інструкторських учительських курсів по єдиній трудовій школі — 472 305 руб. (*ЦДАВО України*, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1, 2, 3, 15 зв., 52, 54, 55).

На курси приймали педагогів та осіб, котрі готувалися до педагогічної діяльності та були рекомендовані відділами народної освіти. Перевага надавалася, безумовно, тим, хто дотримував лояльної позиції стосовно радянської влади та її заходів у галузі освіти. Курси були розраховані на п'ять тижнів, їх планувалося організувати в Києві, Одесі й у 45 повітах України, основна увага мала приділятися вивченню історії й теорії комунізму (*ЦДАВО України*, ф. 161, оп. 7, од. зб. 15, арк. 24).

У цьому сенсі цікавим і показовим був досвід роботи літніх п'ятиденних учительських курсів з підготовки працівників єдиної трудової школи I-го ступеня, організованих з 2 липня 1919 р. Київським губернським відділом народної освіти. На них навчалося 600 осіб. Програма курсів передбачала загальнотеоретичний цикл і трудові процеси. У загальнотеоретичному циклі основна увага приділялася історії комунізму, конституції радянської влади, теорії та практиці єдиної трудової школи. Трудові процеси надавали практичні навички з різних видів ремесла. Секційні заняття мали на меті розробку орієнтовних планів навчання в школі. Курсанти проводили на заняттях не менше 10 годин на день («Інформаційне повідомлення Київського губернського відділу...», 1979, с. 126, 127, 128).

Цей процес політичної та професійної перепідготовки дореволюційного вчителства набув поширення в наступному 1920 р. У звіті Наркомосу України за 1920 р., до речі, вказувалося, що в 1920 р. організовано близько 30 курсів і семінарів з підготовки працівників освіти в Луганську, Юзівці, Глухові, Новгород-Сіверському, Катеринославі, Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Ніжині тощо. На цих курсах введено новий предмет — українознавство, яке, на думку організаторів, мало стати джерелом розуміння соціально-економічного, культурно-побутового становища України на той час. Для підготовки працівників позашкільної освіти (головно вчителі, котрі мали працювати в масах) відкрито курси й семінари в Харкові, Чернігові, Луганську, Бахмуті та інших містах, а також організовано відповідні курси в інститутах і семінаріях, що вже існували. Тоді ж у звіті підкреслювалося, що в Харкові Наркомос України підготував до відкриття в 30 пунктах інструкторсько-лекторські курси, метою яких було виховання необхідної кількості лекторів для подібних курсів. Для боротьби з неписьменністю організовано короткотермінові курси, які надавали загальні знання початкової педагогіки й методики з роботи в школах для дорослих. Вони базувалися в Одесі, Луганську, Чернігові, Бахматі, Миколаєві та Києві (Ніколаєнко, 1965, с. 175, 176).

Загалом у 1920 р. організовано близько 100 курсів для перепідготовки вчителів, на яких навчалося більше 6 тис. осіб. Більше того, у червні 1920 р. за постановою Наркомосу організовано вищі педагогічні курси, навчання на яких тривало до 3-х місяців. У 1920 р. реформовано й вищу педагогічну освіту. Так, реорганізовано університети й учительські інститути в інститути народної освіти з 3–4-річним терміном навчання. Наприкінці 1920 р. в Україні налічувалося 12 таких вищих навчальних закладів (Ніколаєнко, 1965, с. 26).

Слід зауважити, що перепідготовку проходили й інші групи працівників освіти: бібліотечні працівники в 1919 р. на 5-денних курсах, які функціонували при Наркомосі України. Курсанти здобули переважно середню освіту й набули стажу роботи до революції (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 570, арк. 1, 70).

Радянська влада та її керівники добре розуміли, що питання розвитку української культури й української мови в справі схилення на свою сторону старої інтелігенції є одним з основних. Воно було особливо важливим для вчителства, зокрема сільського, яке багато років мріяло про його вирішення. Мабуть, саме тому VIII всеросійська конференція в грудні 1919 р. прийняла рішення «Про радян-

ську владу на Україні». Відповідно до цього рішення, здійснено певні формальні заходи, спрямовані на усунення перепон на шляху «до вільного розвитку української мови і культури». Так, Наркомос України в травні 1920 р. зобов'язав місцеві органи народної освіти внести в програми педагогічних навчальних закладів вивчення української мови й літератури. І фактично чи не вперше в історії вітчизняної педагогічної освіти почав здійснюватися, хоча й дуже формально, перехід на українську мову викладання (Ставицький, 1971, с. 9).

Отже, під час громадянської війни радянська влада заформалізувала й розпочала залучення старого вчительства до професійної співпраці. Реальною запорукою успіху таких заходів мали стати різні курси політичної та професійної перепідготовки, програма яких мала сприяти налагодженню ділової співпраці з радянською владою, зближенню вчительства з робочо-селянськими масами.

Завершувалася громадянська війна в Україні, перед країною постали питання відбудови народного господарства, налагодження культурного життя й реалізації завдань освіти населення, які потребували залучення до їх рішення старої інтелігенції. Наркомос України в кінці 1920 р. звернувся до працівників освіти із закликом об'єднатися та допомогти робочим і селянам у культурній перебудові суспільства, у задоволенні прагнення мас до освіти, культури та знань. При цьому визначено основні завдання, які, на думку керівників радянської влади, на той час були нагальними: суспільне виховання дітей, професійно-технічна освіта і політико-освітня робота серед населення (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 937, арк. 197).

Вирішення питання співпраці вчительства з радянською владою багато в чому залежало від позиції та дій професійних об'єднань учителів, зокрема відділення всеросійського вчительського союзу в Україні (ВУС) і всеукраїнського вчительського союзу (ВУУС). Щоправда, ліквідація ВУС на території України зменшила на кінець 1918 р. можливості сил серед вчительства, котрі виступили проти радянської освіти. Наприкінці 1918 р. всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) обговорив ситуацію з ВУС і зазначив, що після Жовтня 1917 р. ця організація начебто вступила в контрреволюційний «Комітет порятунку Вітчизни і революції» й виступила проти нової влади та її заходів в освіті й культурі. ВЦВК прийняв рішення про розпуск ВУС і закриття їх друкованих органів. При цьому вказувалося, що ні члени колишнього ВУС, ні їх організатори покаранню за свою антирадянську діяльність не підлягають (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 18, арк. 4). Також закривалися й відді-

лення ВУС в Україні. Подібні рішення на той час були досить радикальними, оскільки вчителство категорично не сприймало радянську владу як серйозний і тривалий фактор. Так, наприклад, документи вовчанської й дебальцевської профорганізацій ВУС свідчать, що приблизно на початку 1919 р. вчителство негативно поставилося до пропозиції комуністичного її осередку привітати Наркомос УРСР, за що вони та їх прихильники були виключені із організації ВУС (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 174, арк. 33-зв.).

Відділення ВУС в Україні ще деякий час проіснувало. Під час гетьманщини вони здійснили спробу створити «Всеукраїнську раду» на чолі з реакційними представниками міського вчителства, що призвело до фактичної ліквідації відділень ВУС в Україні.

З іншого боку, національно-визвольний рух в Україні під час громадянської війни сприяв зміцненню позицій ВУУС серед основної маси вчителства, особливо під час правління Директорії. Гасла боротьби за «самостійну» Україну, її національне відродження були досить популярними, особливо серед сільських педагогів. За ініціативи ВУУС створено Українське товариство шкільної освіти (УТШО), яке часто виступало як політична організація і брало активну діяльність у роботі петлюрівських штабів. Після оновлення радянської влади в 1919 р. ВУУС продовжувала таємно чи відкрито підтримувати ідеї Української народної республіки.

Щоправда, члени ВУУС представляли різні верстви працівників освіти та були політично неоднорідними, різні угруповання обстоювали власні позиції, що призвело до розпуску ВУУС. У подальшому частина колишніх членів ВУУС разом із союзом учителів-інтернаціоналістів взяла участь у створенні нової професійної спілки — «Союзу працівників освіти і соціалістичної культури» [Матеріали про професійний рух працівників освіти взяті в основному із праці видатного профпрацівника того часу, Голови Всеукраїнського комітету союзу працівників освіти (ВУКРобос) — О. Мізерницького (7 листопада 1927, с. 2, 3), яка була присвячена 10-річчю Жовтня 1917 р.]. Зауважимо, що радянська влада, розуміючи впливовість профспілок серед учительства й важливість залучення їх на свою сторону, не здійснювала в той час каральних заходів проти них і мас учительства, які підтримували ці профспілкові освітні організації.

Зрозуміло, що втрата авторитету старих профспілкових організацій та їх ліквідація зовсім не свідчили про зникнення антирадянських настроїв серед учительства. І радянська влада розгорнула широку кампанію з роз'яснення своєї політики в галузі осві-

ти й культури та завдань освітян, вважаючи, що важливу роль в об'єднанні вчителів навколо нової влади та її завдань мав відіграти Союз учителів-інтернаціоналістів. В. Ленін, виступаючи на II всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів 18 січня 1918 р., ставив завдання об'єднання навколо нового союзу широких мас учительства (Ленін В. І. «Промова на II Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів...», 1973, с. 412–413). Указаний союз розгорнув діяльність, особливо після того, як із його назви вилучили термін «соціалістичної культури», тобто підкреслили суто професійний, освітянський характер. Це, до речі, і в Україні сприяло зростанню його популярності й долученню до нього нових прихильників, зокрема й наукових працівників (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 77, 78, 182).

Зауважимо, що в Україні процес консолідації вчительства в межах професійного союзу, який визнав би радянську владу, відбувся набагато складніше, суперечливо й активізувався пізніше, ніж у центральних районах Росії. Певну роль у цьому процесі відіграло створення (з квітня 1919 р.) союзу вчителів і комуністів, котрі навчалися. Серед його завдань були такі: організація освітньої роботи разом з урядом України, ведення культурно-освітньої роботи в дусі соціалізму, створення народної трудової школи (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 407, арк. 1, 2, 3; од. зб. 85, арк. 536). Цю ідею підтримував і союз учителів-інтернаціоналістів, особливо — в організації єдиної трудової школи (*Комуніст*, 22 березня 1919 р., с. 4). Однак союз учителів-інтернаціоналістів, виступаючи за радикальні й каральні заходи стосовно освітян, котрі не підтримували радянську владу, поступово втрачав своїх прихильників.

І хоча об'єднання в Україні професійних освітянських організацій, лояльно налаштованих до радянської влади, було безпосередньо пов'язано з подібними процесами в Росії, Україна мала свої особливості їх функціонування, пов'язані як з досить активними формами боротьби із внутрішніми й зовнішніми ворогами, так і з багатьма іншими причинами, пов'язаними, передусім, з національним питанням. Голова всеукраїнської Ради професійних спілок (ВРПС) п. Угаров на I всеукраїнському з'їзді вчителів у 1925 р. заявив, що в Україні існувало два напрями у формуванні масових професійних союзів учителів (*Народний учитель*, 28 липня 1926 р., с. 1). З одного боку — націоналістичне сільське вчительство, котре гуртувалося навколо ВУУС, з іншого — міське вчительство, яке називали «денікінським» і об'єднувалося у відділеннях ВУС в Україні (Угаров,

13 січня 1925 р., с. 3). І хоча вони дискредитували себе та зникли, їхні настрої тривалий час домінували серед учительства. Оскільки верхівка міського учительства була русифікована, не підтримувала українізацію професійного руху освітян, націоналістично налаштовані сили сільського вчительства виступили за створення самостійних українізованих профспілок (*Більшовик*, 9 березня 1924 р., с. 2).

Слід зауважити, що в 1919 р. активізувалися спроби радянської влади стосовно об'єднання профспілкових освітянських організацій. Показовим у цьому аспекті був приклад Києва. Після організації Київського губернського відділення союзу працівників освіти й соціалістичної культури в червні 1919 р. до його складу ввійшли представники обласних і місцевих відділень ВУС, всеукраїнського й місцевих союзів учителів-комуністів, інтернаціоналістів і соціалістів, союз молодших викладачів внз, союз службовців і кур'єрів навчальних закладів та ін. Кількість працівників освіти, котрі ввійшли в нову асоціацію, швидко зростала. Так, тільки в Київському міському й губернському відділах на квітень 1921 р. налічувалося длизько 15 тис. членів, зокрема в Києві — 7024, а на вересень відповідно: 17792 і 9422 членів союзу (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 2, од. зб. 4, арк. 6). Зауважимо, що саме на відповідному з'їзді освітянських профспілок у червні 1919 р. вирішено питання про вказане об'єднання (*Вісті ВУЦВК*, 3 березня 1924 р., с. 3). Ці дані підтверджує й надрукована в 1925 р. доповідь тодішнього голови всеукраїнського союзу професійних спілок п. Угарова на I всеукраїнському з'їзді вчителів, котрий свідчить, що на вказаному з'їзді виникла дискусія стосовно можливого об'єднання освітянського профспілкового руху з подібним рухом в Росії. Національно налаштовані освітянські представники — головним чином сільське вчительство — не підтримали об'єднання, а комуністична група виступала за об'єднання. І лише після кількадечних жорстких дебатів більшістю всього в один голос учасники з'їзду затвердили ідею єдиного з Росією профосвітнього руху (Угаров, 13 січня 1925 р., с. 3).

Однак не слід перебільшувати значення фактично вимушеного об'єднання різнорідних профспілкових організацій освітян у червні 1919 р. Це жодним чином не впливало на позицію негативного ставлення основної маси вчительства до радянської влади, по-друге, не слід забувати, що влітку 1919 р. територія України майже всю другу половину 1919 р. перебувала під окупацією денікінських військ. Останні події негативно вплинули на господарство України, її культуру й освіту, на об'єднавчі рухи в освітніх профспілках (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 13, арк. 128).

Стосовно теми — радянська влада, інтелігенція і профспілковий рух у роки Української революції й громадянської війни — становить своєрідний інтерес архівний матеріал про функціонування однієї із найпотужніших на той час Катеринославської профспілкової вчительської організації. Як згадувалося, після лютневої революції на Катеринославщині виникли численні профспілкові вчительські організації. І в умовах різних влад учительство прагнуло врятуватися, пристосуватися до швидкоплинних обставин. Слід зауважити, що в 1918 р. в середовищі народного вчителства почалася боротьба міських і повітових педагогів. Міське вчителство виступало за загальний союз, а повітове — за українську спілку й за приєднання до ВУУС. Зрештою перемогла друга точка зору.

Після тривалого періоду окупації України на початку 1919 р. в Катеринослав знову прийшла радянська влада. На нараді завідувачів і представників працівників освіти 10 січня 1919 р. завгубвідділення народної освіти П. Мітязов запропонував підтримати радянську владу, це рішення схвалили учасники наради. Тоді ж, у січні 1919 р., відбулися вибори до Катеринославської ради робочих і селянських депутатів, у яких взяли участь і вчителі. Окремих із них обрано в члени Ради, однак інші представники освітян, особливо члени відділення всеросійської вчительської спілки, виступили проти участі в таких виборах (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 29).

За ініціативи вчителів і освітянських профспілок Катеринославщини, які дотримували позиції ділової співпраці із робочо-селянською владою, розгорнувся рух за об'єднання профспілок учительства. І 28–30 квітня 1919 р. відбувся з'їзд 50 представників із 16 різних учительських організацій міста й губернії, розгорнулася дискусія з питань шкільного будівництва, про які доповідав губернський відділ народної освіти. І все таки перемогла точка зору щодо об'єднання всіх учительських профспілкових організацій. Необхідно нагадати, що в Катеринославі після лютневої революції виникли і продовжували функціонувати в 1919 р. такі профспілкові об'єднання: союз народних учителів міста — найчисленніша та найвпливовіша організація, яка налічувала більше 400 членів; союз народних учителів Катеринославського повіту (до 300 членів); союз учителів-українців; Катеринославське відділення ВУС; союз учителів-євреїв; союз учителів вищих початкових училищ тощо. Зазначалося, на з'їзді освітян Катеринославщини після тривалих дискурсів вирішено об'єднати вчительські союзи в один губернський союз учителів (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 29). Тоді ж стало зро-

зуміло, що основна маса вчительства не сприймала радянської ідеї єдиної трудової школи. Для її роз'яснення організовано тримісячні курси для вчительства, які почали працювати 3 червня 1919 р. На них записалось більше 500 вчителів, хоча курси були розраховані на 300 осіб. Зауважимо, що ініціатива організації курсів належала Правлінню союзу народних учителів Катеринослава. Програма курсів зацікавила вчительство, про що свідчила й зростаюча кількість учасників. Проводилися і практичні заняття. Курси функціонували до захоплення міста білогвардійцями. Показово, що курсанти-вчителі взяли участь у копанні окопів для Червоної армії, а представник губвідділу народної освіти (п. Мітясов) отримав у банку мішок грошей і роздав учителям з метою погасити заборгованість за червень (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 41).

Денікінці, котрі почали окупувати Україну, жорстоко карали всіх, хто допомагав радянській владі. Публічно закатовано, окрім радянських працівників, і немало безпартійних учителів. Зауважимо, що подібні дії білогвардійців не завадили вчительству Катеринослава на загальних зборах прийняти рішення про поїздку в ставку Денікіна (Ростов) своєї делегації з клопотанням про допомогу народним учителям. На цих же зборах заслухано доповіді, зміст яких свідчив про надзвичайно різноманітні політичні настрої різних верств вчительства Катеринославщини, утім, мабуть, це можна розцінювати як свідчення загальної строкатої картини політичних настроїв вчительства України. На нараді заслухано такі доповіді: 1) завдання добровольчої армії в політичному устрої в Росії; 2) похід Корнілова; 3) сибірський уряд; 4) історія розвитку більшовизму в Росії. І це, звернемо увагу, вчительство Катеринославщини розглядало на загальному зібранні.

А на той час, як неодноразово вказувалося, вчительство в основній своїй масі дотримувало позиції очікування й виживання в тих неймовірно складних умовах війни, розрухи, голоду та жахливих поневірянь (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 51).

Із середини жовтня й до останньої декади грудня 1919 р. Катеринославщину контролював режим махновщини, до котрого вчительство ставилося по-різному. Але вони не могли не відзначити, що він супроводжувався розгулом беззаконня, п'яними оргіями, масовими розстрілами й погромами. Часто під цей молот попадали і вчителі. Профспілкове та шкільне життя, зазвичай, на той час замирало. Страждали й учні шкіл. Так, денікінці, коли відступали, мобілізували учнів середніх навчальних закладів, а Махно, який їх

захопив, хотів розстріляти. І тільки на прохання правління Союзу вчителів, котрі підтримували зв'язок з культвідділом штабу Махна, учнів врятовано від загибелі.

Наприкінці грудня 1919 р. Червона армія захопила Катеринослав. Ось як характеризував загальні настрої вчителів голова правління союзу народних учителів Катеринославщини: «Усі були надзвичайно паралізовані усіма попередніми подіями, усе було так незрозуміло і заплутано — позаду кошмарна анархія, попереду невідомість, невпевненість, а життя тупотіння на місці не терпить, і учительство, навіть його краща, передова частина мотилася і кружляла, як зірваний лист в осінній завірюсі <...> (ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 57–58). Щоправда, на початку 1920 р. настрої вчителів дещо змінилися на краще. На межі 1920 р. більше 400 членів союзу народних учителів Катеринославщини вступають у союз працівників освіти й соціалістичної культури. Зауважимо, що цей факт не слід переоцінювати, він, радше за все, свідчив про вимушеність цих дій.

3 березня 1920 р. при губернському відділі народної освіти створено ініціативну групу, котра склала декларацію, яку мали заповнювати вступники в союз робітників освіти й соціалістичної культури. І вчителі, особливо міських середніх навчальних закладів, відмовлялися це робити, убачаючи в цьому політичний примус. І все ж таки на кінець березня 1920 р. союз працівників освіти і соціалістичної культури (СПОСК) Катеринославщини налічував до 1200 членів, хоча міське вчительство, особливо групи колишніх членів всеросійського вчительського союзу, негативно поставилося до такого союзу.

Утім, з квітня 1920 р. радянська влада почала активно реалізувати ідею будівництва єдиної трудової школи. Керівництво союзу працівників освіти й соціалістичної культури констатувало, що подібну реформу школи не сприйняла основна маса вчительства. І тоді влада мобілізувала відповідних працівників губернського та міського відділів народної освіти, активістів з учительства для проведення реформи школи. Але цього було замало, і радянські органи народної освіти почали формувати опорні групи в навчальних закладах із найпідготовленіших і найлояльніших до радянської влади вчителів. Однак реформа, на думку радянських керівників, потребувала докорінної перепідготовки старого вчительства, яке повинно було долучитися до розбудови єдиної трудової школи. З цією метою за ініціативи секції реформи школи міського відділу народної освіти організовано тримісячні курси інструкторів трудової школи, на

яких навчалось близько 300 учителів. Очоловав їх завідуючий позашкільним відділом міського ВНО — Г. Н. Мальтанер. На курсах передбачалося підготувати вчителів до реалізації вказаної реформи, які мали стати організаторами шкільної справи в навчальних закладах (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 74, 75).

У дійсності скрутне матеріальне становище вчителів і шкіл, голод відтермінували реорганізацію шкільної реформи. Крім того, значна частина вчителів Катеринославщини, переважно міського, саботували реформу. У вересні 1920 р. за їх ініціативи організовано загальні збори міського вчителів, на які запрошено представників радянської влади та профспілок. Збори тривали два дні. Свідки згадували, що подія нагадувала суд над органами народної освіти. Особливо агресивною була група колишніх членів всеукраїнської спілки, яку склали представники гімназій. Вони відверто ігнорували радянські ідеї й демонстративно покинули засідання. І лише на другий день було досягнуто хиткого компромісу вчителів з радянськими освітянськими органами (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 74, 75).

Подібний типовий інцидент на Катеринославщині свідчив: у середовищі вчителів антирадянські настрої були досить широко поширені. І справа не тільки в матеріальних труднощах, вони в той час були постійним фактором, а й у тому, що на той час загострилася політична й воєнна ситуація, очікувався наступ Врангеля, що призвело до зростання антирадянських настроїв. У зв'язку із цим цікаво проаналізувати матеріали першого губернського з'їзду союзу робітників освіти й соціалістичної культури в кінці листопада 1920 р. Перед виборами правління гостра боротьба розгорнулася між учительськими фракціями меншовиків і більшовиків з'їзду. При цьому в боротьбі взяли участь чотири групи вчителів: 1) комуністи й ті, хто долучився до них; 2) меншовистська група; 3) група міського вчителів; 4) група сільського позапартійного вчителів. Саме місто Катеринослав представляли 17 делегацій, серед яких виокремлювалися три течії: комуністична (4 делегати), есерівська (3 делегати) та петлюрівська (10 делегатів). І якщо перша і друга групи швидко знайшли спільну мову, то третя дотримувала особливої позиції. До правління союзу ввійшло 11 осіб, серед них — 7 комуністів, 3 позапартійних і 1 меншовик. На з'їзді відчувалося, що значна частина вчителів виступала проти мобілізації педагогів, їхньої трудової повинності в контексті ліквідації неписьменності й культурно-освітньої роботи в Червоній армії (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 29, 30, 40, 80).

Таким чином, радянські органи освіти Катеринославщини намагались об'єднати вчительство в єдину спілку в межах співпраці з радянською владою в галузі освіти населення. У 1919 р. вчительство Катеринославщини взяло участь у діяльності різних курсів для робочих («Повідомлення газети «Известия Екатеринославского Совета рабочих...»», 1919, с. 78; «Повідомлення газети «Известия Екатеринославского губернского исполнительного комитета...»», 1919, с. 103). Водночас не слід переоцінювати факти переходу вчительства до ділової співпраці з радянською владою на кінець громадянської війни. Адже свідомо на це перейшла лише незначна частина вчительства.

Відомий працівник освіти Я. Ряппо, характеризуючи стани шкільного будівництва в Україні, визначав 1917–1920 рр. як перший етап, який став початком руйнації старої школи. «В ці роки, — свідчив він, — виступаючи від Наркомосу УРСР на I-му всеукраїнському з'їзді профспілок освіти в грудні 1924 р., — неможливо зовсім говорити ні про яке радянське будівництво школи. На цьому етапі, який співпав з громадянською війною, школа переходила із рук в руки і змушена була орієнтуватися то на петлюрівщину, то на денікінщину, то на радянську владу, а в кінці кінців до 1920 року зовсім вибилася із колії і розсипалася, оселянилася» (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 226, 227). Утім, незважаючи на труднощі та розруху, відсутність бюджету, школа продовжувала існувати, оскільки її не залишило вчительство й учнівство, хоча їх чисельність значно зменшилася, а кількість педагогів початкової школи скоротилася за роки громадянської війни з 80 до 45 тис. Ідея радянської влади про єдину трудову школу була чужою й несприйнятливою для більшості вчителів, котрі тільки починали оговтуватися від хаосу різних влад, розрухи й жорстокої кривавої війни. І тільки в 1920 р., коли в Україні остаточно закріпилася радянська влада, виникла можливість будівництва нової школи (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 21, 22, 226). До того ж, жорстокий і кривавий досвід громадянської війни й інтервенції багато чому «навчив» педагогів.

Показово, що окремі вчителі добровільно вступали до лав Червоної армії. Так, сільський учитель Уманщини Ю. П. Пашковський зробив це відразу після Жовтня 1917 р. Учителю з Полтавщини І. М. Гук брав безпосередню участь у бойових операціях Червоної армії проти білополяків. Після того обоє стали відомими активістами освітянського руху («З нашого активу», 5 січня 1928 р., с. 2). Подібних випадків було чимало. Іноді це були й не поодинокі ініці-

ативи. Так, усі вчителі (15 осіб) с. Миколаївка Новомосковського району вирушили на фронт у складі Червоної армії. І на 1922 р. тільки сільське вчительство, вихідці із яких служили в Червоній армії і на Червоному флоті, налічувалося 3326 осіб, які після війни продовжили діяльність і в подальшому навчали червоноармійців.

Немало вчителів постраждало від різних влад в Україні. І той же архівний матеріал щодо Катеринославщини засвідчує це. Подібне, безумовно, призвело до протестів учителів. У 1919 р., наприклад, учительство м. Тараща (під Києвом) відмовилося виконувати інструкції Добровольчої армії. Це саме вчительство невдовзі після створення радянської влади 7 лютого 1920 р. на повітовому з'їзді освітян проголосувало за підтримку робітничо-селянської влади. Більше того, вони, будучи членами ВУУС, вирішили вступити в союз робітників освіти й соціалістичної культури. Зрозуміло, що заформалізовані гасла вчителів жодним чином не свідчили про те, що вони позбавилися своїх старих освітянських і життєвих переконань (*Народний учитель*, 5 листопада 1927 р., с. 6).

Звдячуючи зусиллям освітян, котрі в переважній більшості не покинули школи в складні роки, на кінець 1919 р. і початок 1920 р. поновили роботу 1200 вищих і 47000 нижчих шкіл, які функціонували на державні кошти (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 25, арк. 45). На середину 1920 р. в Одеському повіті, наприклад, налічувалося 70 шкіл зі 170 викладачами. Загалом в Одеському повіті на момент приходу радянської влади працювало 162 школи із 351 комплектом і 8 запасними вчителями та з 14000 колективом учнів (*ОДОА*, ф. р-150, оп. 1, од. зб. 292, арк. 1, 218).

Учительство здійснювало й культурно-освітню роботу серед населення, яка до Жовтня 1917 р., як вказувалося, мала назву позашкільної роботи, зокрема це робило сільське вчительство. Завдяки цьому, у 1921 р. в Україні діяло 25 тис. політико-освітніх закладів (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 234). Зазначимо, що у зв'язку зі зростанням ролі політичного виховання мас у 1920–1921 рр. усі культурно-освітні заклади називалися політико-освітніми. Водночас, у роки громадянської війни, як відзначала газета «Правда», не все сільське вчительство було на стороні пролетаріату. Значна його частина здійснювала шкільну справу й культурно-освітню роботу під гаслами «чистого» культурництва, не пов'язаного з політикою (*Правда*, 13 сентября 1929 г., с. 1). Це не означало, що всі вчителі дотримували таких позицій. Окремі з них, як, наприклад, у с. Качине на Чернігівщині, активно долучилися до

політико-освітньої роботи, яку підпільно продовжували й у період денікінської окупації (*Більшовик*, 17 січня 1920 р.).

Особливо активізувалася культурно-освітня діяльність інтелігенції, зокрема працівників освіти в Одеській губернії, де були особливо сильні антирадянські настрої інтелігенції, удалося протягом короткого часу змінити ситуацію на користь радянської влади. «Позашкільна освіта дорослих, — підкреслював у жовтні 1920 р. завідувач губернським відділом народної освіти в Одесі Я. Ряппо, — мала із інтелігентського академізму переформуватися в політичну освіту мас» (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 7, од. зб. 79, арк. 672 зв.). Та ж інтелігенція Одеської губернії, особливо вчительство, активізувала свою культурно-освітню діяльність. Тільки з 13 по 18 серпня 1920 р., наприклад, вони прочитали 167 лекцій для населення, із яких 28 — політичного характеру (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 7, од. зб. 16, арк. 43).

Подібна ситуація радше вимушених, заформалізованих, а не реальних змін політичних і професійних настроїв інтелігенції спостерігалася і в інших губерніях України. Про зростаюче заформалізоване і переважно вимушене бажання переходу інтелігенції до професійної співпраці з радянською владою свідчать і матеріали II всеукраїнської наради з освіти, яка відбулася в серпні 1920 р. Це був складний час. Радянська влада всі свої ресурси змушена була зосередити на боротьбі з арміями Врангеля й Польщі. І все таки саме в цей складний час влада знайшла можливість для проведення вказаної наради. Більше 250 делегатів-освітян під керівництвом представників Наркомосу України обговорили та визначили шляхи будівництва освітньої системи. Перед учительством була розгорнута приваблива картина майбутньої школи, основні положення якої з порозумінням, як свідчили прорадянські джерела, сприйняли учасники наради (*Народний учитель*, 7 листопада 1927 р., с. 3).

Водночас на нараді з питань освіти провладні керманічі радянської влади відзначали, що вчительство починає начебто реально професійно співпрацювати з радянською владою. Це позначилося на перших успіхах соціалістичної перебудови шкільного життя (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 1–160). Так, доповідач від Донецької губернії зазначив: «Учительство Донецької губернії уже півроку йде тим шляхом, на який воно вступило під час переходу радянської влади. Воно виявляє максимум активності. Більша частина робіт в Луганському відділі була здійснена руками учителів і була проведена в той час, коли бойові успіхи Червоної армії ще не визначилися під Ростовом» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936,

арк. 32). У висновках доповідач підкреслював, що найсвідоміша частина вчительства начебто щиро співчуває роботі радянської влади (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 32). Матеріали вказаного архіву свідчать, що подібна оцінка була вимушеною і політичною й відбивала настрої освітян різних губерній України. Показово, що в резолюції зазначеної наради констатувалося: «Учительство наше приймає Радянську владу» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 46). Так радянські працівники намагалися видати бажане за дійсне.

Висновки. Загалом можна стверджувати, що вчительство за роки Української революції та громадянської війни йшло складним шляхом професійної й політичної самовизначеності. Не зрозумівши та не сприйнявши в основній масі Жовтень 1917 р., педагоги виявили відданість своїй справі й у жахливі роки громадянської війни не залишили школу. Карколомний калейдоскоп різних влад, їх режимів і політики дозволив учительству визначитися в їх пріоритетах, і вони в переважній більшості почали надавати перевагу тій владі, яка і здобула остаточну перемогу, — радянській. Однак про змістовність подібної позиції вчителів не може і йтися. Голова всеукраїнського комітету профспілок працівників освіти А. Мізерницький підкреслював: «Якщо неможливо довести, що все учительство вважало “старий мир” своїм, то ще менше було підстав говорити про його симпатії до “нового миру”» (Мізерницький, 7 листопада 1927 р., с. 4). В. Ленін підкреслював, що «нова «селянського звання» інтелігенція тисячами ниток зв’язана з масами безправного, забитого, темного, голодного селянства і всіма умовами свого життя ворожа всякій пуріткевичівщині, всякому союзові з нею» (Ленін В. І. «Нова демократія», 1972, с. 288–299). Тобто сільське вчительство з економічної точки зору не було зацікавлене в поверненні капіталістичних порядків, з одного боку, а з іншого, — не зрозуміло й не сприйняло радянської влади, влади диктатури пролетаріату, яка була чужою педагогам, особливо сільським. До того ж, базування диктатури пролетаріату на пролетаріатові України, який головню був русифікованим, не задовольняла сільське вчительство, котре було національно налаштованим. Окрім того, педагоги не сприймали диктат і примусові дії від будь-якої влади. А саме ці жорсткі методи практикували фактично всі влади, які керували в Україні в роки громадянської війни. Слід відзначити, що вчительству складно було брати участь у руйнації «старого мира», часточкою якого були вони самі, як і саме село того часу. Учителі жили і при звичайності до старих порядків, а

нове й невідоме їх лякало та насторожувало. Окрім того, представники різних влад, особливо ті, що маскувалися національними гаслами, часто торгували ними заради тимчасових вузькоматеріальних і вузькополітичних інтересів.

І в цих умовах Української революції та громадянської війни в Україні основна маса вчителства кращим виходом зі становища вважала нейтральну, очікувальну позицію. Використовуючи гасло «аполітичності» школи як панацею від усіх бід, учительство сподівалося на кращі часи. І в другій половині 1920 р. по всій Україні прокотилася дискусійна хвиля з питань «аполітичності» школи. У Полтаві, наприклад, відбулася подібна дискусія, яка продовжувалася декілька днів і до якої залучилася чисельна аудиторія. Захисниками гасла «аполітичності» школи виступила й значна частина авторитетних на той час учителів, як, наприклад, Горбунов-Посадов. Подібні дискусії відбулись і в інших великих містах України (*Народний учитель*, 7 листопада 1927 р., с. 4).

Зрозуміло, що вчителство не могло не усвідомлювати, що ідеї автономності, «аполітичності» школи, які були прогресивними в умовах самодержавства, при радянській владі набували зовсім іншого змісту та спрямованості. Однак більшість педагогів не могла позбавитися настроїв політичного нейтралітету, сподіваючись у жахливих умовах громадянської війни й розгулу бандитизму таким чином зберегти можливість безперервної роботи школи за їх участі.

Таким чином, незважаючи на колосальні випробовування в роки Української революції та громадянської війни, учительство пройшло перший і найважчий, найболісніший і карколомний етап моральної, політичної, професійної, економічної, соціальної й, нарешті, особистісної переорієнтації на новий етап життя, нову школу, нову владу, нове майбуття України. І цей процес вимушено прискорювався та ширився відповідно до перемог радянської влади в Україні на фронтах боротьби із внутрішніми і зовнішніми ворогами.

«І навіть більшовики, — як зазначив Президент України П. О. Порошенко у своєму зверненні до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр., — мусили рахуватися з розмахом і силою українського національного руху». Він підкреслив: «І Центральна Рада, і Українська Народна Республіка, і Гетьманат, і Директорія проторували той шлях, яким Україна нині йде в майбутнє. І за це ми маємо бути вдячні видатним фігурам того часу: Михайлу Грушевському, Володимирі Винниченку, Павлу Скоропадському, Семену Петлюрі,

Євгену Коновальцю, Дмитру Донцову, Євгену Петрушевичу та іншим. І вдячні мільйонам українців, котрі усвідомили свої національні та громадські права» (Порошенко, 18 березня 2017 р., с. 2).

«Але головне, що не дало тоді постати українській незалежності держави, — брак внутрішньої єдності, політичні чвари, анархія, отаманщина... та традиція не минулася безслідно, — наголосив Президент України у своєму зверненні, — і в сьогоднішній Україні багато хто демократію плутає з махновщиною» (Порошенко, 18 березня 2017 р., с. 2).

І ще. Президент України наголосив на тому, що під час Української революції 1917–1921 рр. «українська ідея, якою до того протягом десятиліть цікавилася лише вузьке коло національної інтелігенції, масово оволоділа селянами і пустила корені в середовищі робітництва» (Порошенко, 18 березня 2017 р., с. 2). І це, безумовно, — теж заслуга національно налаштованої інтелігенції, яскравим представником якої було переважно сільське вчительство України тих часів.

Список посилань

- Більшовик (17 січня 1920 р.).
Більшовик (3 жовтня 1920 р.).
Більшовик (23 листопада 1922 р.), с. 2.
Більшовик (9 березня 1924 р.), с. 2.
В. И. Ленин, *КПСС об интеллигенции*, Сборник. (1979). Москва: Политиздат.
Вісті ВУЦВК (3 березня 1924 р.), с. 3
Власенко, С. (4 березня 2017 р.). Могутньою рукою твори своє нове вільне життя: 100-річчя Української революції. *Голос України*, с. 1, 14.
Гирак, Г. (28 декабря 2016 г.). Киев 100 лет спустя: каким был для украинцев революционный 1917 год. *Аргументы и факты в Украине*, с. 8–9.
Декларация прав и обязанностей трудящегося и эксплуатируемого народа Украины: із Конституції УСРР, від 10 березня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 86–88). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
Декрет Ради Народних Комісарів УСРР «Про скасування плати за навчання в школах», від 4 березня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*. Збірник документів і матеріалів. (с. 85). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
З нашого активу (5 січня 1928 р.). *Народний учитель*, с. 2.
Затонский, В. П. (14 января 1923 г.). Помните об учителе. *Коммунист*, с. 3.
Звернення Народного комісаріату освіти УСРР до працівників освіти про єднання з робітниками і селянами для захисту завоювань революції і виконання її завдань в галузі освіти і культури, від 24 червня 1920 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник

- документів і матеріалів. (с. 146–147). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Звіт завідуючого Чугуєвським відділом народної освіти про роботу відділу з часу заснування, від 5 січня 1920 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 131–132). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Золотоверхий, І. Д. (1961). Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.). М. В. Коваль (Ред.). Київ: Видавництво АН УРСР.
- Із декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про завдання Радянської влади в галузі освіти», від 26 січня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 73). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Із протоколу засідання Раднаркому УСРР про асигнування коштів Народному комісаріату освіти на придбання учбового приладдя, від 20 червня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 119). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Інформаційне повідомлення Київського губернського відділу народної освіти про відкриття у м. Києві літніх курсів по підготовці кадрів для єдиної трудової школи, не раніше 2 липня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 126–128). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Комуніст* (22 березня 1919 р.), с. 4.
- Комуніст* (29 листопада 1923 р.), с. 3.
- Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*. Збірник документів і матеріалів. (1979). (с. 596). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Ленін, В. І. (1970). В хвості у монархічної буржуазії чи на чолі революційного пролетаріату і селянства? *Повне зібрання творів* (Т. 11, с. 185–196). Київ.
- Ленін, В. І. (1972). Нова демократія. *Повне зібрання творів* (Т. 22, с. 288–299). Київ.
- Ленін, В. І. (1973). Промована II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів 18 січня 1919 р. *Повне зібрання творів* (Т. 37, с. 411–414). Київ.
- Ленін, В. І. (1974). Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. *Повне зібрання творів* (Т. 41, с. 379–388, 485). Київ.
- Литовський, Д. В. (2012). Утворення професійних організацій та становище єврейського вчителства в Україні за доби Центральної Ради. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія, Громадсько-політичний науковий збірник*, 27, 140–147. Одеський національний політехнічний університет. Одеса.
- Маньківська, Т. О. (2012). Умови праці та соціальний захист учительства на Слобожанщині в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія, Громадсько-політичний*

- науковий збірник, 27, 147–154. Одеський національний політехнічний університет. Одеса.
- Мізерницький, О. (7 листопада 1927 р.). Перед лицем Жовтня (освітнянський профрух на Україні). *Народний учитель*, с. 2, 3, 4.
- Народний учитель* (28 липня 1926 р.), с. 1.
- Народний учитель* (5 листопада 1927 р.), с. 6.
- Народний учитель* (7 листопада 1927 р.), с. 3.
- Народний учитель* (7 листопада 1927 р.), с. 4.
- Ніколасенко, В. Ю. (1965). Жовтнева революція і докорінна перебудова народної освіти на Україні (1917–1921 рр.). *Наукові праці з історії КПРС, Міжвідомчий науковий збірник*, 5, 13–29. Київ.
- О средней школе (Временное Положение). (1919). *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г.* Народний комісаріат юстиції. (Ч. 1, с. 59). Киев.
- ОДОА (Одеський державний обласний архів), ф. р-150, оп. 1, од. зб. 292, арк. 1, 218.
- Первый Всеукраинский учительский съезд: решения съезда по докладу тов. Чубаря об очередных задачах советской власти. (13 января 1925 г.). *Коммунист*, с. 3.
- Повідомлення газети «Известия Екатеринославского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» про організаційні заходи по створенню мережі робітничих клубів у м. Катеринославі, від 27 квітня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 103). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Повідомлення газети «Известия Екатеринославского Совета рабочих и крестьянских депутатов» про відкриття і діяльність в м. Катеринославі професійних курсів для робітників і службовців, від 9 лютого 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 78). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Порошенко, П. О. (18 березня 2017 р.). Мужність творить перемогу, єдність творить непереможених: звернення Президента до Українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. *Урядовий кур'єр*, с. 2.
- Постанова Народного комісаріату освіти УСРР «Про мобілізацію професорів і вчителів», від 24 травня 1920 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 141). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Постанова Народного комісаріату освіти УСРР про заборону виконання релігійних обрядів та викладання релігійних дисциплін у школах республіки: не раніше 22 січня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 72). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Правда* (13 сентября 1929 г.), с. 1.
- Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви: декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. (1959).

- Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів (Т. 1, с. 28–30). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Про облік культурно-освітніх робітників: інструкція Народного комісаріату освіти УСРР від 7 лип. 1920 р. *Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету*. (1921). Рада Народних комісарів, Народний комісаріат юстиції (1-е вид., офіц.) (Ч. 1). Харків, 18, ст. 347.
- Про постачання харчами робітників освіти: постанова Раднаркому України від 22 червня 1920 р. *Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету*. (1921). Рада Народних комісарів, Народний комісаріат юстиції (1-е вид., офіц.) (Ч. 1). Харків, 16, ст. 319.
- Резолюція учнівських зборів м. Павлограда Катеринославської губернії про підтримку радянської влади та її політики в галузі реформи школи, від 1 лютого 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927*, Збірник документів і матеріалів. (с. 76). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ.
- Село про школу (4 січня 1925 р.). *Вісті ВУЦВК*, с. 3.
- Ставицький, В. А. (1971). *Подготовка учителей начальной школы (начальных классов) в Украинской ССР (1917–1941 гг.)*. (Автореф. дис. ... канд. пед. наук). Министерство просвещения УССР, Киевский государственный педагогический институт имени А. М. Горького. Киев.
- Угаров, Ф. Я. (13 січня 1925 р.). Вчитель і професійний рух: промова голови ВУРПС т. Угарова на Всеукраїнському вчительському з'їзді. *Вісті ВУЦВК*, с. 3.
- ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1, 2, 3, 15-зв, 52, 54, 55.
- ЦДАВО України, ф. 161, оп. 7, од. зб. 15, арк. 24.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 18, арк. 4.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 25, арк. 45.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 321, арк. 5.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 341, арк. 5, 7, 8, 9.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 343, арк. 2.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 405, арк. 35.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 407, арк. 1, 2, 3; од. зб. 85, арк. 536.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 44, арк. 80.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 16.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 53, арк. 4; од. зб. 603, арк. 90.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 570, арк. 1, 70.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 1-160.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 32.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 936, арк. 46.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 937, арк. 197.
- ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1-3, 32, 54, 55.
- ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, од. зб. 916.
- ЦДАВО України, ф. 2708, оп. 2, од. зб. 407, арк. 5-зв.

- ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 21, 22, 226.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 226, 227.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 234.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 19, 20.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 2
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 20.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 77, 78, 182.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 171, арк. 18, 19.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 174, арк. 33-зв.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 29, 30, 40, 80.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 29.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 41.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 51.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 57-58.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 177, арк. 74, 75.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 24.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 2, од. зб. 4, арк. 171.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 2, од. зб. 4, арк. 6.
 ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 1, оп. 4, од. зб. 194, арк. 38.
 ЦДАГО України, ф. 26, оп. 1, од. зб. 18, арк. 17.
 ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 13, арк. 128.
 ЦДАГО України, ф. 29, оп. 7, од. зб. 16, арк. 43.
 ЦДАГО України, ф. 29, оп. 7, од. зб. 79, арк. 672-зв.
 Чубар, В. Я. (7 січня 1925 р.). Промова тов. Чубаря на Першому Всеукраїнському з'їзді учителів. *Народний учитель*, с. 2.
 Шейко, В. М. (2017). Жовтневий переворот 1917 р. та інтелігенція в Україні. *Культура України. Серія: Мистецтвознавство, Збірник наукових праць*, 57, 138–154. Міністерство культури України, Харківська державна академія культури. Харків.
 Шейко, В. М. (2017). Інтелігенція й революція в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). *Культура України. Серія: Мистецтвознавство, Збірник наукових праць*, 56, 225–243. Міністерство культури України, Харківська державна академія культури. Харків.

References

- Bolshevik* (January 17, 1920). [In Ukrainian].
Bolshevik (October 3, 1920). [In Ukrainian].
Bolshevik (November 23, 1922), p. 2 [In Ukrainian].
Bolshevik (March 9, 1924), p. 2 [In Ukrainian].
V. I. Lenin, the CPSU on the intelligentsia, Collection of papers. (1979). Moscow: Political Publishing House (Politizdat). [In Russian].
The VUTSVK news (March 3, 1924), p. 3 [In Ukrainian].
 Vlasenko, S. (March 4, 2017). Create your new free life with the help of your strong hand: the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution. *Voice of Ukraine*, p. 1, 14 [In Ukrainian].

- Girak, G. (December 28, 2016). Kiev 100 years later: what was the revolutionary year 1917 for Ukrainians. *Arguments and Facts in Ukraine*, p. 8–9. [In Russian].
- Declaration of rights and duties of the working and exploited people of Ukraine: from the Constitution of the Ukrainian SSR, March 10, 1919, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917–1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 86–88 [In Russian].
- Decree of the Council of People’s Commissars of the Ukrainian SSR “On the abolition of tuition fees in schools”, dated March 4, 1919, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917–1927*. Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 85 [In Ukrainian].
- From our active members (January 5, 1928). *People’s Teacher*, p. 2 [In Ukrainian].
- Zatonsky, V. P. (January 14, 1923). Remember the teacher. *Communist*, p. 3. [In Russian].
- Appeal of the People’s Commissariat of Education of the Ukrainian SSR to the workers of education about unity with the workers and peasants to protect the gains of the revolution and accomplish its objectives in the field of education and culture, June 24, 1920, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917–1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 146–147. [In Ukrainian].
- Report of the head of the Chuhuiv Department of Public Education on the work of the department since its foundation, January 5, 1920, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917–1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 131–132. [In Ukrainian].
- Zolotoverkhyi I. D. (1961). *The formation of Ukrainian Soviet culture (1917–1920)*. M. V. Koval (ed.). Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. [In Ukrainian].
- From the Declaration of the Provisional Government of Workers and Peasants of Ukraine “On the Objectives of the Soviet Government in the Field of Education”, dated January 26, 1919, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917–1927*, Collection of Documents and Materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 73 [In Ukrainian].
- From the minutes of the meeting of the Sovnarkom of Ukrainian SSR on the allocation of funds to the People’s Commissariat of Education for the purchase of school kits, June 20, 1919, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917–1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 119 [In Ukrainian].
- Information letter of the Kyiv Provincial Department of Public Education on the opening of summer courses for training personnel for an integrated labor school in Kyiv, not earlier than July 2, 1919. *Cultural Work in the Ukrainian*

- SSR, 1917–1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 126–128 [In Ukrainian].
- Communist* (March 22, 1919), p. 4 [In Ukrainian].
- Communist* (November 29, 1923), p. 3 [In Ukrainian].
- Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917–1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 596 [In Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1970). In the tail of the monarchist bourgeoisie or at the head of the revolutionary proletariat and the peasantry? *A complete collection of editions* (Vol. 11, pp. 185–196). Kyiv. [In Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1972). New democracy. *A complete collection of editions* (Vol. 22, pp. 288–299). Kyiv. [In Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1973). Speech at the Second All-Russian Congress of Teachers-Internationalists, January 18, 1919. *A complete collection of editions* (Vol. 37, pp. 411–414). Kyiv. [In Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1974). Speech at the all-Russian meeting of political science of the provincial and district departments of public education of November 3, 1920. *A complete collection of editions* (Vol. 41, pp. 379–388, 485). Kyiv. [In Ukrainian].
- Lytovskiy, D. V. (2012). The formation of professional organizations and the situation of Jewish teaching in Ukraine within the period of the Central Rada. *The Intelligentsia and the Authorities*. Series: History: a public-political scientific collection. Odesa National Polytechnic University. Odesa, 27, 140–147. [In Ukrainian].
- Mankivska, T. O. (2012). Labor conditions and social protection of teachers in Slobozhanshchina during the period of national liberation competitions of 1917–1921. *The Intelligentsia and the Authorities*. Series: History: a public-political scientific collection. Odesa National Polytechnic University. Odesa, 27, 147–154. [In Ukrainian].
- Mizernytskyi, O. (November 7, 1927). In the face of October (educational trade union movement in Ukraine). *People's Teacher*, p. 2, 3, 4. [In Ukrainian].
- People's Teacher* (July 28, 1926), p. 1 [In Ukrainian].
- People's teacher* (November 5, 1927), p. 6 [In Ukrainian].
- People's teacher* (November 7, 1927), p. 3 [In Ukrainian].
- People's teacher* (November 7, 1927), p. 4 [In Ukrainian].
- Nikolaïenko, V. Yu. (1965). October Revolution and radical transformation of the national education in Ukraine (1917–1921 gg.). *Scientific Papers on the History of the CPSU*, Interdepartmental scientific collection. Kyiv, 5, 13–29. [In Ukrainian].
- About secondary school (Temporary Regulations). (1919). *Collection of Laws and Orders of the Government of Workers and Peasants of Ukraine in 1919*. People's Commissariat of Justice. (Part 1, page 59). Kiev. [In Russian].
- ORSA (*Odessa Regional State Archive*), f. p-150, op. 1, archival unit 292, p. 1, 218. [In Ukrainian].

- The First All-Ukrainian Teachers' Congress: the decisions of the congress on the report of comrade Chubar about the immediate tasks of the Soviet government. (January 13, 1925). *Communist*, p. 3. [In Russian].
- Messages of the newspaper «News of the Ekaterinoslav Soviet of Workers' and Peasants' Deputies» on organizational measures to create a network of workers' clubs in Katerynoslav, April 27, 1919, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917-1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 103 [In Ukrainian].
- Messages of the newspaper «News of the Ekaterinoslav Soviet of Workers' and Peasants' Deputies» on the opening and work of the Katerynoslav professional courses for workers and employees, February 9, 1919. *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917-1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 78 [In Ukrainian].
- Poroshenko, P. O. (March 18, 2017). Courage creates victory, unity creates undefeatable people: the President's address to the Ukrainian people on the occasion of the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. *Uriadovyi Kurier (Government Courier)*, p. 2 [In Ukrainian].
- Resolution of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR "On the Mobilization of Professors and Teachers", dated May 24, 1920, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917-1927*, Collection of Documents and Materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 141 [In Ukrainian].
- Resolution of the People's Commissariat of Education of the USSR on the prohibition of the execution of religious rites and teaching religious disciplines in schools of the republic: not earlier than January 22, 1919, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917-1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 72 [In Ukrainian].
- Pravda* (September 13, 1929), p. 1. [In Russian].
- On the separation of the church from the state and the school from the church: the decree of the Provisional Government of Workers and Peasants of Ukraine dated January 19, 1919. *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917-1927*, Collection of documents and materials. (1959). (Vol. 1, pp. 28-30). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv. [In Ukrainian].
- About registration of cultural and educational workers: the instruction of the People's Commissariat of Education of the USSR from July 7, 1920. *Collection of laws and orders of the All-Ukrainian Revolutionary Committee*. (1921). Council of People's Commissars, People's Commissariat of Justice (the 1st edition, official) (Part 1). Kharkiv, 18, P. 347 [In Ukrainian].
- On the Supply of the People Working in the Sphere of Education with Food: Resolution of the People's Commissars of Ukraine dated June 22, 1920. *Collection*

- of laws and orders of the All-Ukrainian Revolutionary Committee.* (1921). Council of People's Commissars, People's Commissariat of Justice (the 1st edition, official) (Part 1). Kharkiv, 16, P. 319 [In Ukrainian].
- Resolution of the student meeting of the city of Pavlohrad of the Katerynoslav province on the support of the Soviet government and its policies in the field of school reforming. February 1, 1919, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917–1927*, Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 76 [In Ukrainian].
- Village about school (January 4, 1925). *VUTSVK news*, p. 3 [In Ukrainian].
- Stavitskiy, V. A. (1971). *Training of the teachers of primary school (primary grades) in the Ukrainian SSR (1917-1941)*. (Abstract of dissert... candidate of Pedagogical Sciences). Ministry of Education of the Ukrainian SSR, Kiev State Pedagogical Institute named after A.M. Gorky. Kiev. [In Russian].
- Uharov, F. Ya. (January 13, 1925). The teacher and professional movement: the speech of the chairman of the VURPS comrade Ugarov at the All-Ukrainian Teachers' Congress. *The News of VUTSVK*, p. 3 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine (Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine), f. 2, s. 1, archive unit 26, p. 1, 2, 3, 15, 52, 54, 55. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 161, s. 7, archive unit 15, p. 24 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 18, p. 4 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 25, p. 45 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 321, p. 5 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 341, p. 5, 7, 8, 9. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 343, p. 2 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 405, p. 35 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine f. 166, s. 1, archive unit 407, p. 1, 2, 3; archive unit 85, p. 536 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 44, p. 80 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 53, p. 16 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 53, p. 4; archive unit 603, p. 90 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 570, p. 1, 70 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 936, p. 1-160. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 936, p. 32 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 936, p. 46 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 937, p. 197 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2, s. 1, archive unit 26, p. 1-3, 32, 54, 55. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2, s. 7, archive unit 916 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2708, s. 2, archive unit 407, p. 5 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 107, p. 21, 22, 226. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 107, p. 226, 227. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 107, p. 234 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 167, p. 19, 20 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 167, p. 2 [In Ukrainian].

- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 167, p. 20 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 167, p. 77, 78, 182. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 171, p. 18, 19 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 174, p. 33st [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 177, p. 29, 30, 40, 80. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 177, p. 29 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 717, s. 1, archive unit 177, p. 41 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 177, p. 51 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 177, p. 57-58. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 177, p. 74, 75 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 167, p. 24 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 2, archive unit 4, p. 171 [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 2 archive unit 4, p. 6 [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine (*Central State Archive of Public Associations of Ukraine*), f. 1, s. 4, archive unit 194, p. 38 [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 26, s. 1, archive unit 18, p. 17 [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 1, archive unit 13, p. 128 [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 7, archive unit 16, p. 43 [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 7, archive unit 79, p. 67 [In Ukrainian].
- Chubar, V. Ya. (January 7, 1925). Comrade Chubar's Report at the First All-Ukrainian Congress of Teachers. *People's Teacher*, p. 2 [In Ukrainian].
- Sheyko, V. M. (2017). The October Coup of 1917 and the Intelligentsia in Ukraine. *Culture of Ukraine. Series: History of Art, Collection of scientific papers*. Ministry of Culture of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture. Kharkiv, 57, 138–154. [In Ukrainian].
- Sheyko, V. M. (2017). The Intelligentsia and the Revolution in Ukraine (the end of 19th — beginning of 20th centuries). *Culture of Ukraine. Series: History of Art, Collection of scientific papers*. Ministry of Culture of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture. Kharkiv, 56, 225–243. [In Ukrainian].

UDC 37.011.3-051:323.27(477)“1917/1921”

THE TEACHERS AND THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)

V. M. Sheyko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

rector@ic.ac.kharkov.ua

<http://orcid.org/0000-0002-3532-7439>

The aim of this paper is to analyze political, social, economic, moral and everyday life relationships of the old intelligentsia with different authorities within the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, civil war and intervention.

Research methodology. The methodological basis of this research consists in the principles and methods of culturological, comparative and historical-theoretical analysis of the evolution of the political and social interrelations of the old intelligentsia and various authorities, primarily the Soviet authorities.

Results. The paper describes the evolution of various views of different strata of the Ukrainian teachers in the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921.

The author analyzes the issue of transformation of the political, professional, moral and everyday life views of Ukrainian teachers on the basis of fundamental, mainly, archival documents. Special attention is paid to the interrelations of the teachers and the Soviet authorities, since it was the Soviet power that had finally achieved a dominant position in Ukraine. It is proved that the most part of the teachers did not recognize the October coup of 1917 and did not accept the Soviet power.

Novelty. The author uses a lot of archive information to examine the evolution of interrelations between the Ukrainian teachers and the Soviet authorities during the Ukrainian revolution of 1917–1921, civil war and intervention.

The practical significance. The information contained in this paper can be used for further historical and cultural studying the issues of the Ukrainian revolution of 1917–1921, updating the courses of history and theory of Ukrainian culture and developing the methodological materials concerning the issues of culture.

Keywords: *the teachers, the intelligentsia, authorities, the Soviet authorities, the Ukrainian revolution, civil war, intervention, educational trade union movement.*

Надійшла до редколегії 07.09.2017 р.